EX-LIBRISURI DIN ARHIVELE BIBLIOTECILOR NAȚIONALE DIN ROMÂNIA ȘI REPUBLICA MOLDOVA: FILE DIN COLECȚII MARI

Vladimir KRAVCENKO
Institutul Patrimoniului Cultural

CZU:097.027.5(498+478)

<https://doi.org/10.52603/9789975351379.06>

Bookplates from the archives of the National Library of Romania and the National Library of the Republic of Moldova: some profiles from the big collections

Summary: The paper is focused on the bookplates in original and in reproductions kept in the large collections of the Romanian cultural space. Data on the stylistic elements of the signs of possession from the old books and from the engraving and drawing collections are provided. Important data is offered on the ex-libris types, on the creative traditions and rules of making, on the origin of the signed books and of the artworks made in Romania, Republic of Moldova and other states in different years. Also, there are highlighted original bookplates made by Leonid Nikitin and Valeriu Herța, the well-known artists and engravers of the Republic of Moldova. The author has described and analyzed graphic works, stressing their technical and decorative account, and evidencing common features of bookplates – general somber appearance, free and also refined grotesque drawing, sophisticated play with the text and images.

Keywords: bookplate, library, engraving, drawing, national, international.

Conform Enciclopediei Universale Britannica, ex-libris sau marcă de carte este „un semn atașat în interiorul copertei unei cărți pentru a identifica posesorul obiectului. Acest sistem își are originile, probabil, în Germania, sec. al XV-lea, cel mai vechi ex-libris este german și datează din 1516. Ex-librisuri includ portrete, imagini de biblioteci, peisaje, precum și simboluri speciale, conform intereselor sau ocupației proprietarului (de exemplu, trofee militare, blazoane) și, spre sfârșitul sec. al XIX-lea, imagini nud” (Enciclopedia Universală Britannica. Vol. 10: 30). Definiția mai detaliată cu tipologia inscripțiilor și a pieselor grafice, este oferită în dicționarul-lexicon *Din istoria și arta cărții* de Virgil Olteanu, “Ex-libris este o marcă de proprietate aplicată pe carte de posesorul ei sub formă de iscălitură autografă, sigiliu, șampilă, timbru sec sau cel mai adesea de etichetă. Ex-libris autograf e alcătuit din una din indicațiile *ex-libris*, *ex meis libris*, *ex dono*, *ex bibliotheca*, *ex meis bibliotheca* (*din biblioteca mea*), *însoțită de semnătura autografă a posesorului*; ex-libris figurativ, etichetă pe care s-a gravat o compoziție cu caracter simbolic sau alegoric, oglindind personalitatea posesorului, gusturile și aspirațiile sale, profesia și alte preocupări. Sunt executate prin toate genurile de gravură litografie sau chiar fotografie; ex-libris heraldic e cel care reproduce blazonul proprietarului. El poate figura pe carte sub formă de etichetă gravată, de șampilă sau de timbru sec. Alteori, este imprimat pe copertă și pe cotor, prin presare (*super ex-libris*); ex-libris monogram e cel, al cărui text este limitat la inițialele numelui posesorului, dispuse într-un anumit mod; ex-libris profesional este unul figurativ, care include referiri la ocupația posesorului; ex-libris sigiliu se realizează prin imprimarea unei matrice sigilare pe carte și redă,

de regulă, numele, inițialele sau simbolul heraldic al posesorului; ex-libris ștampilă e imprimat cu o parafă gravată în lemn, metal, cauciuc sau linoleum; ex-libris timbru sec este unul sigilar, obținut prin reliefarea textului sau imaginii gravate pe matrice cu ajutorul unei prese” (Olteanu 1992: 143-144). În context, complementară ar fi data primelor manifestări a ex-librisului european de diferite aparențe de tip modern, subiectul ignorat în prima definiție. Albert Flocon oferă date despre primul ex-libris autograf de proveniență franceză din 1373: „Această carte numită *Tipicul sfințelor slujbe* este a noastră, Carol al V-lea, cu numele nostru, pe care am pus-o să traducă, să fie scrisă și sfârșită în anul MC-CCLXXIII” (Flocon 1976: 108). Potrivit lui V. Malanețchi, „se consideră că cel mai vechi ex-libris-ștampilă gravat în lemn datează din 1480” (Creatori 2011: 163).

Fiind o specie a artei grafice mici, ex-libris se conformează cu alte precizări de natura estetică ale termenului *miniatural*, oferite de *Dicționar general de estetică*: „Miniatural – caracter al operei de artă constând nu atât în micșorarea proporțiilor, în reducerea la minor, în concentrarea dimensiunilor obișnuite, cât mai mult în recursul la gingășie, la rafinament. Miniatural mai poate exprima o anume concepție privitoare la mod de realizare” (Dicționar 1972: 228).

În afară de diferențiere iconografică și formal-stilistică, se distinge cea după tip de colecții mari și mici, păstrate de organizații de stat, de asociații profesionale, de persoane particulare: imagini personale în reproducere (colecții de cărți cu mărci sigilate) și opere de artă grafică în original (colecții de gravuri și desene). Ex-librisurile reproduse pe copertă sunt din cărțile vechi legate și copertate, parte a mai multor colecții particulare de pe vremurile de altădată, când cartea a fost o singură sursă de informare și un obiect cult deosebit de valoros. Imaginile miniaturale sunt de obicei imprimate adânc în pagină, reliefarea de tip timbru sec fiind garantul originalității lucrării. Ex-librisurile în original se păstrează în colecții ca opere de artă cu dimensiune maximă a imaginii de 15 cm, gravate sau desenate pe o coală de hârtie sau carton. Tradițional, piesa e considerată originală (validă) doar cu autograful artistului de sub imagine, care reprezintă o inscripție în creion negru, citeată, reliefată adânc în suprafața suportului (titlu, tiraj exemplar de tip unu din cinci prin bară, inițiale E/A, însemnând „exemplar de autor”, dată și semnătură). Colecționarea cu panotarea detaliată a foilor grafice originale a fost inițiată în secolul al XIX-lea, odată cu detașarea definitivă a artelor grafice de cele picturale, cu organizarea primelor expoziții specializate, cu înființarea primelor asociații și societăți ale profesioniștilor, colecționarilor și cunoscătorilor de ex-libris.

În preponderență, ex-librisurile din ambele categorii se regăsesc în colecțiile speciale ale bibliotecilor (*Cartea bibliofilă românească*, *Cartea străină veche și Stampe* din Biblioteca Națională a României, în continuare – BNR; *Cartea veche și rară și Moldavistica și Heraldica* din Biblioteca Națională a Republicii Moldova, în continuare – BNRM). Colecția BNR întrunește ex-librisuri indicând proprietatea a peste 30 de oameni cu lămură români, scriitori, politicieni, economiști, istorici, cărturari, ziariști, militari, nobili, critici literari și de artă, profesori universitari din perioada secolelor XVI-XX, a unor biblioteci instituționale din România și de peste hotare, etc. În colecția BNRM se află ex-librisuri din cărțile unor funcționari, militari, nobili de proveniență rusă, ale bibliotecilor instituționale din Imperiul Rus, Basarabia, România, Europa de Vest și de Est, Uniunea Sovietică din secolele XIX-XX, ale scriitorilor, profesorilor universitari din Basarabia, România,

Republica Moldova, SUA, etc. Segmentele moderne și contemporane ale colecțiilor au fost complementate în coordonare cu specialiștii (cunoscători, scriitori, cărturari, artiști plastici) din asociații profesionale: Societatea de ex-libris din România, membră a Federației Internaționale pentru Ex-Libris (în continuare – FISAE) și Societatea științifică de bibliofilie și ex-libris „Paul Mihail” din Republica Moldova.

Ex-librisuri ca documentele posesorilor și ca opere de arta grafică în original sunt reprezentate cel mai bine în colecția de grafică în original a BNR, reprodusă parțial și în catalogul oficial al colecției din această instituție (Gramatopol 2001). Această colecție a ex-librisurilor se prezintă una din cele mai numeroase, cuprinzătoare și universale din spațiul românesc. Tipologizarea și documentarea pieselor originale conform pildelor universale, aprobată la BNR, este una exemplară pentru toate colecțiile de acest tip în România și Republica Moldova, cu descrierea alcătuită din datele despre autor, tema, proprietar, texte însoțitoare, date tehnice, loc și data executării, semnătura artistului, însemnări, color, adnotări marginale, proveniența, cota și formatul lucrării. Cele mai vechi ex-librisuri din arhiva bibliotecii sunt reproduse pe paginile cărților de uz bisericesc și cotidian, provenite din colecții particulare fie comasate cu cele de stat, fie devenite statale în urma naționalizării. Unele ex-librisuri din cărțile manuscrise din sec. XII-XIV, din incunabule din sec. al XV-lea și din cărțile religioase din sec. XVI-XIX sunt gravate în lemn (xilografură în fibră). Însă cele mai multe cărți laice din sec. XV-XIX poartă mărci de carte executate în sec. XVIII-XIX, gravate în metal (gravură cu daltă în oțel, zinc sau cupru). În majoritate, sunt ex-librisuri heraldice, ex-librisuri-sigilii și ex-librisuri-ștampile.

Majoritatea semnelor de carte în original sunt din sec. XIX-XX, când genul respectiv de arta a cunoscut un deosebit avânt în toată Europa și când s-au afirmat tradițiile ex-librisurilor gravate în lemn, plastic, metal, piatră, dar și ale celor desenate în creion, tuș, guașă, acuarelă. Autorii ex-librisurilor sunt artiști plastici din mai multe țări europene și chiar americane. În aceste ex-librisuri figurative, ex-librisuri-monograme și cele profesionale sunt prezente toate tipurile de tematici, tehnici de executare, tendințe și genuri stilistice. Se remarcă printr-o prelucrare stilistică minuțioasă piesele gravate de artiști plastici din regiunile germanofone, de maeștrii din Germania, Austria și din fostele provincii ale Imperiului austriac – Cehia, Slovacia, Ungaria. În imaginile se combină ingenios documentarul și romanticul, descrierea psihologică cu cea tipologică a personajelor. În mare parte, ex-librisurile românești sunt cele provenite din Transilvania, cunoscută prin obiceiuri ale unei culturi urbane avansate și colecții mari particulare de cărți (Jaklovsky 2000: 32-33). Unele piese poartă și inscripții în limba germană. Imaginile reflectă dorința artiștilor plastici de a se exprima cât mai laconic. În compozițiile se împletesc diverse forme, uneori trecând peste chenar sau apărând chiar în fața lui. Se detașează lucrările lui Otto Brosek, Albert Arz, Géza Ivan Biró, Iuliu Barțan (fig. 1), ș.a.

Ex-librisurile reproduse pe forța cărților din BNRM sunt din secolele XIX-XX, cu proveniență din colecțiile personale și colecțiile bibliotecilor fostului Imperiu Rus din Chișinău, Odessa, Harkov, Sevastopol, Sankt Petersburg, din colecțiile de cărți din România, Polonia, Italia, Germania, SUA, etc. Ele sunt în mare parte ex-librisuri heraldice, etichete, sigilii (fig. 2), ștampile intrate în colecția bibliotecii din Republica Moldova în cadrul schimbului internațional de cărți, programelor ajutorului frățesc din partea mul-

tor organizații din România. De asemenea, multe sunt din colecțiile europene, care au intrat cândva în cele ruse și românești și pe urmă au fost restructurate, dar și din donațiile personale către BNRM. Donațiile de cărți au fost făcute, preponderent, în perioada 1990–2010, iar colile grafice originale sunt din perioada postbelică și din primul deceniu al secolului al XXI-lea și reprezintă schematic arta gravurii și arta desenului în perioada sovietică și post-sovietică. Imaginile apar eliberate de intonații propagandistice, în pofida faptului că orice vizualizare a fost acceptată în perioada sovietică doar în cadrul doctrinei oficiale „socialist după conținut, național după formă”.

Multe ex-librisuri în original (ex-librisuri figurative și cele profesionale) din colecția BNRM sunt semnate de cei mai importanți artiști plastici gravori din țară : Leonid Nikitin, African Usov, Valeriu Herța. L. Nikitin și A. Usov s-au impus puternic în xilogravură (tehnica tiparului înalt), iar V. Herța – în xilogravură, gravură pe plastic și acvaforte (tehnica tiparului adânc). Leonid Nikitin (1939–2020), absolvent al Institutului Poligrafic „I. Fiodorov” din Lvov, azi – Academia Tiparului din Ucraina, s-a dovedit a fi unul dintre cei mai de seamă artiști plastici gravori din Moldova Sovietică. El crea opere de grafica de șevalet, de carte și cea mică în xilo- și linogravură începând din anii '60 (Creatori 2011: 56-67, fig. 3). Compozițiile lui L. Nikitin se remarcă printr-o structură spațial-metaforică complexă a vizualului. În aceste ex-librisuri dinamica acțiunii este exprimată prin modelarea decorativă a formelor și prin accentuarea siluetelor. Xilogravurile cu multe figuri și motive peisajistice se disting prin rigoarea compozițională și claritatea contrastelor între alb și negru, iar unele imagini, fiind riguros concepute stilistic, au căpătat alură de simbol. Stilul lui L. Nikitin și A. Usov a fost influențat puternic de practica pictorilor-gravori moscoviți, care au oferit în lucrările sale decorativismul subtil de natură descriptivistă, imprimând scenelor dinamismul vibrant lăuntric. Caracterul sobru al imaginilor din Rusia și Moldova Sovietică exprimă un subtil simț al percepției lucrurilor simple și complicate.

Pentru fiecare ex-libris L. Nikitin alege un moto sugestiv. Spre exemplu, ex-libris I. Druță are subtitlul «Последний месяц осени» („Ultima lună de toamnă”), ex-libris V. Bobkov – «Пакушка как движение по спирали» („Scoică ca o mișcare pe spirală”, aici și mai departe – în traducere liberă), ex-libris V. Melnic – «Тайну вселенной без книги не понять» („Taina universului nu poate fi înțeleasă fără carte”) (fig. 3), ex-libris G. Bosenko – «Размышление над прочитанным» („Meditația asupra celor citite”), ex-libris G. Ostapenko – «Книга как рождение моря знаний» („Cartea ca nașterea mării cunoașterii”), etc. Asocierea fină a realului și fantasticului creează o tensiune poetică aparte: figura feminină cu stele și lună în mână, pe fondalul unui peisaj liniștit; figura înclinată cu stea în cap, înconjurată de cărți; o figură cu lumânare, parcă ieșind dintr-o cutie magică. În imaginea ex-librisului T. Mleciko apare portretul în profil al unei femei, amintind de figurinele Art Nouveau de la începutul secolului XX. La L. Nikitin găsim un psihologism subtil și nu misticism sau indeterminație, chiar și când e prezentată o realitate semi-mitică sau fantastică.

Printre cei mai valoroși pictori ai ex-librisului se numără Valeriu Herța (n. 1960), absolvent al Institutului Politehnic „S. Lazo” din Chișinău, azi – Universitatea Tehnică a Moldovei, Facultatea de Urbanism și Arhitectură. Cunoscut și prin lucrările în pictură, caligrafie și stampa, el a executat remarcabile ex-librisuri în tehnicile gravurii în lemn și

metal (*Ex-libris E. Bâzgu, Ex-libris C. Mălinaș, Ex-libris P. Vutcărau, Ex-libris N. Moisei*, fig. 4, 5). Decorativismul grotesc rafinat, desenarea lejeră, limpezimea tonal-coloristică disting toate aceste imagini. În creația lui Valeriu Herța este explorată complexitatea formelor reale și fanteziste, iar metoda creativă a lui e bazată pe plastica formelor plate (Creatori 2011: 56-67). S-a impus ca promotor al artei ex-librisului contemporan (Gafton 2004: 7), viziunile sale fiind apropiate de cele ale artistului plastic român Ovidiu Petca. Printre alte lucrări originale din BNRM sunt și cele semnate de pictorii contemporani Arcadie Antoseac, Nicolae Baci.

Una din cele mai largi manifestări ale artei naționale a ex-librisului a avut loc în 2012 cu ocazia aniversării a 180 de ani de la fondarea BNRM (Concurs 2012). Printre participanți au fost Dmitrii Șibaev, Vladimir Kravcenko, Vitalie și Ruslan Roșca, Emil Cojocaru, Cristina Movileanu, mulți studenți ai Academiei de Muzică, Teatru și Arte Plastice și ai Universității Pedagogice de Stat „I. Creangă”. Artă contemporană a ex-librisului a fost prezentată în diversitatea formelor, abordărilor plastice, tehnicilor de executare.

Azi, nu mai poate fi ignorată digitalizarea artei contemporane. *Tehnica de executare digitală* a cunoscut o considerabilă răspândire în ultimii 20 ani, în cadrul orientării politicilor culturale naționale spre internaționalizare. Din 2002, conform deciziilor luate la al XXIX-lea Congres FISAE prelucrarea artistică a imaginii la computer se abreviază ca tehnica specială de executare a lucrării grafice (Catalogue. Siauliai: 109). Însă, la crearea operelor de artă din colecțiile BNR și BNRM se aspira spre o singură frumusețe aproape pierdută în zilele noastre – cea a lucrului realizat în exclusivitate de mână.

În aceste compoziții este explorată o gamă largă de tipuri de reprezentare (autograf, stemă, emblemă, etichetă, figurativ, font, heraldic, peisaj, monogramă, non-figurativ, ornament, portret, sigiliu, semn, simbol), teme (animalistă, erotică, bibliotecă, natură, lirică, pastorală, urbană), tendințe (nativ-descriptivistă, romantică, grotescă, simbolică, metaforică, alegorică, asociativă), metode și moduri (portretizarea detaliată, schematică, generalizată, în prim plan, în plină figură, imaginea cadrată, vederea panoramică, culori strălucitoare și saturate, nuanțe și gradații intense și contrastante, gesturi dinamice, perspectivă aeriană, perspectivă liniară, spațiu bidimensional, spațiu tridimensional), stiluri și maniere (naturalist, realist, impresionist, Sezession, modernist, avangardist, pictural, grafic, decorativ), metode poligrafice, tehnici și materiale (tipar înalt, tipar adânc, tipar offset, gravare în relief, acvaforte, ac sec, acvatintă, meztintă, lavis, vernis moale, xilogravură, linogravură, litografie, desen acuarelă, creion, gușaș, tuș, pe carton, hârtie).

Pe lângă faptul că BNR din București și BNRM din Chișinău sunt focare importante de cunoștințe istorice și literare, se disting și prin colecții ale ex-librisurilor printre cele mai reprezentative din spațiul cultural românesc. Acestea prezintă un mare interes național și internațional, reunind experiența românească și cea europeană de prelucrarea stilistică și de posedarea diferitor tehnici de executare, majoritatea ex-librisurilor fiind imaginile gravate. În ambele colecții se detașează imagini cu limbajul vizual personalizat alcătuindu-se din combinarea inventivă a instrumentarului de lucru tradițional.

Bibliografie:

„Marcă de carte”. Enciclopedia Universală Britannica. Vol. 10. Chișinău-București: Litera, 2010.

Concurs Național de Ex-libris „Biblioteca Națională – 180 ani”. Catalog. Alc. S. Miron. Chișinău: Biblioteca Națională a Republicii Moldova, 2012.

Creatori de ex-libris basarabeni. Mic dicționar. Alc. L. Kulikovski, V. Herța. Chișinău: „Magna-Princeps”, 2011.

Dicționar de estetica generală. București: Editura Enciclopedică, 1972..

Flocon A. Universul cărților. București: Meridiane, 1976.

Gafton M. „Ex-libris presupune originalitate”. Interviu cu Valeriu Herța. În: Flux, ed. de vineri, 2004, 25 iunie.

Gramatopol R. „Ex-libris” în colecțiile Bibliotecii Naționale a României. Catalog. București: Editura Bibliotecii Naționale a României, 2001. .

Jaklovsky M. Ex-librisuri românești în colecțiile Bibliotecii Naționale. În: Revista Bibliotecii Naționale a României, 2000, Anul VI, Nr. 1.

Olteanu V. Din istoria și arta cărții. Lexicon. București: Editura Enciclopedică, 1992.

Tarptautinis Ekslibrisu Konkursas. Ex-libris Gubernija. Saules ziedu nuo 1665. Parodos katalogas = The International Competition of Ex-libris. Ex-libris Gubernija. On the Ring of the Sun since 1665. Catalogue. Siauliai: AB Gubernija, 2006.

Date despre autor:

Vladimir Kravcenko, doctor în studiul artelor și culturologie, cercetător științific, Institutul Patrimoniului Cultural, Chișinău, e-mail: cravaldemar@mail.ru

1

2

3

4

5

Lista reproducerilor:

Fig. 1. I. Barțan. Ex-libris EVA. Gravura în lemn, 1936. BNR.

Fig. 2. Ex-libris S. E. Aschkenasy. Gravură în metal, sec. XIX. BNRM.

Fig. 3. L. Nikitin. Ex-libris V. Melnic. Xilogravură, 2003. BNRM.

Fig. 4. V. Herța. Ex-libris E. Bâzgu. Gravură pe plastic, 1992. BNRM.

Fig. 5. V. Herța. Ex-libris P. Vutcărau. Acvaforte, 1990. BNRM.